

Абдразакова Г.Ш.

ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

Абдразакова Г.Ш.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

G.Sh. Abdrazakova

LINGUISTIK OF THE WORLD AS AN OBJECT OF STADY

УДК: 894.7/25

Макалада дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө байланыштуу түрдүү илимий көз караштар каралган. Мында дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилдин жардамы аркылуу чагылдырылган дүйнө сүрөтү экендиги, ал бир жагынан этностун жана тилдин тарыхый өнүгүүсүнүн натыйжасы, ал эми экинчи жагынан алардын өнүгүүсүнө өбөлгө болгон себеп экендиги тууралуу ойлор келтирилген.

Негизги сөздөр: концепт, дүйнө, тил, адам, жаратылыш, аң-сезим, сүрөт, коом.

В статье рассматриваются разные научные взгляды, связанные с языковой картиной мира. В ней проводятся мысли о том, что языковая картина мира - это есть картина мира, отраженная с помощью языка, она с одной стороны результат исторического развития этноса и языка, с другой стороны условия для их развития.

Ключевые слова: концепт, мир, язык, человек, природа, сознание, картина, общество.

This article discusses the different scientific opinions related to the linguistic world picture. It carried out the idea that the language picture of the world - this is the picture of the world, reflected through language, it is on the one hand the result of the historical development of the ethnic group and language, on the other hand the conditions for their development.

Key words: concept, world, language, human, nature, consciousness, the picture, society.

“Дүйнөнүн тилдик сүрөтү” түшүнүгү адамдын өзгөчөлүгүн жана анын болмушун, дүйнө менен болгон мамилесин, дүйнөдө жашоосунун негизги шарттарын туюндурган фундаменталдык түшүнүк болуп саналат. Е.С. Кубрякованын пикирине ылайык, дүйнөнүн тилдик сүрөтү – бул “дүйнөнү таанып билүүгө дайыма катышкан жана кабыл алынган нерселердин түшүндүрүү үлгүлөрүн бере турган, өзгөчө түзүлүш. Ал биздин дүйнө кабылдообузга, ага берген баабызга ар кандай эле кырдаалдар менен окуяларды тилдик жана тажрыйбалык каражат аркылуу көрө турган, тажрыйбаны бөлүштүрүүгө катышкан, ошондой эле номинациялардын көптөгөн бөлүгүн эле камтыбастан, тилди өздөштүрүүгө ээ болуу менен биргеликте, белгилүү деңгээлде алардын түзүлүү жана кызмат аткаруу эрежелерин да өз

ичине камтыган, өзгөчө типтеги сүрөт болуп саналат” [5, 47-б.].

Белгилүү болгондой, дүйнө образы адамдын бүтүндөй эле турмуш ишкердигинде калыптанат жана бул процессте анын психикалык ишкердигинин бардык жактары катышат. В.И. Постовалова белги-легендей, “адам дүйнөнү туят, аңдайт, таанып билет, түшүнөт, ойломдон өткөрөт, интерпретациялайт, аны чагылдырат, ага аралашат, өзү үчүн “мүмкүн болгон дүйнөнү” элестетет” [6, 20-б.]. Мына ушунун өзү, дүйнөнүн образы дүйнө туюм, дүйнө сезим, дүйнө кабылдоо, дүйнө көрүү, дүйнө түшүнүк, дүйнө элес, дүйнөгө баа берүү сыяктуу дүйнөнү түшүндүрүүнүн ар кандай актыларында жана дүйнөнү бүтүн, дайыма кыймылдагы нерсе катары кароо актысында жараларын билгизет.

Сырткы дүйнөнүн идеалдуу образын калыптандыруучу адамдын аң-сезими, субъектиге карама-каршы турган, таанып билүүнүн объектиси гана болбостон, ошондой эле ал эмоционалдуулукту да туюндурат. Мында субъективдүүлүк менен объективдүүлүктүн гносеологиялык карама-каршылыгы жоголот жана субъект менен объект бирдиктүү нерсе катары жашайт.

Дүйнө сүрөтү ар кандай формада түркүн каражаттар аркылуу туюнтулушу мүмкүн, алардын ичинен тил өзгөчө орунду ээлейт. Анын жардамы менен адам дүйнөнү, коомду жана өзүн өзү түшүнөт, моделдештирет. Тил маалымат алуу, топтоо жана жалпылоонун үнөмдүү каражаты, сөздө камтылган “коллективдүү эс-тутумду” сактоо жана өткөрүп берүү механизми болуп саналат. Сөздүн семантикалык түзүлүшүндө гана тигил же бул элдин турмуштук баалуулуктары, ой калчоо ыкмалары дүйнө түшүнүү өзгөчөлүктөрү тууралуу өтө терең маалыматтар камтылат. Ушул багытта изилдөө ишин жүргүзгөн З.К. Дербишеванын көз карашына ылайык, дүйнөнүн тилдик сүрөтү – бул лингвистикалык каражаттар аркылуу түзүлгөн дүйнөнүн образы [3, 28-б.].

Дүйнөнүн жалпы сүрөтүн тилдин жардамы менен элестетүүнү вербалдык же дүйнөнүн тилдик сүрөтү деп аташат. Мында курчап турган чөйрө тууралуу маалымат бере ала турган, ар кандай тилдик каражаттардын жардамы менен туюнтулган, белги-

лүү бир тартиптеги белгилердин социалдык маанидеги модели түшүндүрүлөт.

Көпчүлүк окумуштуулар дүйнөнүн концептуалдык моделин жана дүйнөнүн тилдик моделин бөлүп карашат.

Ар бир элдин дүйнө таанымы өзгөчө жана кайталангыс дүйнө сүрөтүнүн негизинде калыптанат. Ар бир цивилизация, социалдык система өзүнүн өзгөчө дүйнө кабылдоо ыкмасы менен мүнөздөлөт. Бул болсо ар кандай эле цивилизациялык коомдун менталдуулугу кандайдыр бир деңгээлде ошол коомдун мүчөлөрүнүн дүйнө көрүү жана дүйнө түшүнүү элестери берилген дүйнө сүрөтү менен шартталарын билгизет.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилди алып жүрүүчүлөрдүн демейки аң-сезими тарабынан чагылган жана тилдик категориялар аркылуу кыйыр түрдө берилген, тактап айтканда, тил аркылуу дүйнөнү көргөн дүйнөнүн өзгөчө образын билгизет.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн компоненттери болуп чагылдыруунун субъектиси, чагылдыруунун объектиси жана чагылдыруунун жыйынтыгы эсептелет. Дүйнө сүрөтүн кароонун чечүүчү критерийи – бул адам фактору. Ушундан улам чагылдыруунун субъектиси катары адам (жекелик дүйнө сүрөтү), адамдардын тобу (социалдык жана территориялык чектелген дүйнө сүрөтү) жана бүтүндөй бир коом (улуттук дүйнө сүрөтү) каралат. Чагылдыруунун объектиси болуп түрдүү образдарды алып жүргөн дүйнө түшүнүү эсептелет. Ал эми чагылдыруунун жыйынтыгы – бул чагылдыруунун объектиси жөнүндөгү билимдерди сунуш кылган белгилүү бир дүйнө сүрөтү. Аталган билимдер субъектинин таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн процессинде келип чыгат жана анын аң-сезиминде түшүнүк, образ жана билдирүү актысы түрүндө берилет. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн калыптанышында кабыл алуу, сезүүдөн баштап, ойлоо жана өзүн өзү таанууга чейинки адамдын психологиялык ишмердүүлүгүнүн бүткүл жактары катышат. Бул болсо адам өзүнүн аң-сезиминде дүйнө образын калыптандырууда, курчап турган көрүнүштөрдү түшүнүп кабыл алууда, ириде, өзүнүн сезимине басым жасаш керектигин кабарлайт. Анткени адамдын аң-сезими объект жөнүндөгү билимди гана эмес, ошондой эле анын эмоционалдык абалын да өз ичине камтыйт.

Дүйнөнүн түрдүү сүрөттөрү бар. Бирок дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө гана дүйнө толугу менен берилет. Анткени дүйнөнүн тилдик сүрөтү адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөсүн жана маданий, тарыхый өнүгүүгө ээ болгон коомдун бүткүл көрүнүштөрүн алып жүрөт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү динамикалык түзүмдүк мүнөзгө ээ болуу менен бардык муундардын ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы катары саналат жана алар үчүн дүйнө таанымдын тажрыйбасын өткөрүп берүү кызматын аткарат. Адам аркылуу таанылып билинген, бири-бири менен тыгыз байланыштагы реалдуу көрүнүштөрдүн ачык жана түз чагылышы

лексикада ишке ашат. Бул процесс элдин рухий жана физикалык жашоосунун вербалдашкан тажрыйбасын топтогон жана сактаган тилдин кумулятивдүү функциясына негизделген. Ал тилдин тааным функциясы менен бирдикте аракет жасайт.

Р.Ф.Замалетдинов дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө кайрылуу менен мындайча жыйынтыкка келет: “Дүйнөнүн тилдик сүрөтү – объективдүү чындык жөнүндөгү билимдерди ыраттуулукка салуунун бир жолу. Адамдын өмүр бою чогулткан дүйнө жөнүндөгү билими анын аң-сезиминде дүйнө сүрөтү катары жашайт. Дүйнө сүрөтү адамдын реалдуулукка болгон мамилесин аныктайт жана жүрүм-турум эрежелерине, баалуулуктардын системасынын келип чыгышына, ...жашоо ишмердүүлүктүн стратегиясына, адамдык субъективдүүлүктү сезе билүү жөндөмдүүлүгүнө таасир берет” [4, 15-б.].

Б.А. Серебренниковдун пикирине ылайык, дүйнө сүрөтү – бул адамдардын интеграциясынын өзөгү, турмуш ишмердүүлүгүнүн түрдүү чөйрөлөрүнүн гармонизацияланышы, алардын өз ара карым-катышы. Дүйнө сүрөтү чындыктын толук образы катары, адамдын дүйнө кабылдоосунун жана дүйнө элестөөсүнүн бардык актыларын кыйыр түрдө чагылдырат. Ал дүйнөдөгү объективдүү локалдык кырдаалдарды түшүнүүгө, анын субъективдүү образдарын түзүүнү ишке ашырууга жардам берүү менен, дүйнө түшүнүүнүн бардык эле актыларынын негизинде жатат [8, 25-б.]. Ошону менен катар эле автор дүйнөнүн тилдик сүрөтү эки функцияны аткараарын белгилейт: 1) дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн негизги элементтерин белгилөө; 2) дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүн тилдик каражаттардын негизинде кайрадан көрсөтүү (экспликациялоо). Ал оюн мындайча улайт: “Көптөгөн лингвисттер менен философтордун тил чындыкты чагылдырат деген ырастоолору негизсиз... тил чындыкты чагылдырбайт, аны белгилердин ыкмалары аркылуу элестетет” [8, 6-б.].

Л.В. Щербанын чындыкты ар кандай тилдер аркылуу интерпретациялоонун бири-бирине шайкеш келбөөчүлүк мүнөзү тууралуу ою азыркы лингвистикадагы дүйнөнүн тилдик сүрөтүн окуп-үйрөнүүдө негизги жобо болуп калды. Окумуштуу адамга түздөн-түз тажрыйба аркылуу берилген дүйнө “бардык жерде өзгөрүлбөстөн, түрдүү тилдерде ар кандай кабыл алынат, ал гана эмес белгилүү бир маданий жалпылуулукту алып жүргөн элдердин тилдеринде да түрдүүчө түшүндүрүлөт. Ошондой эле бир эле предметти туюнткан эң жөнөкөй сөздөр да ар кандай тилге таандык болгону үчүн, ар түрдүү болот” [10, 269-б.]. Ошол себептүү, анын пикири боюнча, ар кандай эле тилдеги сөз – түшүнүктөрдү башка тилдеги сөз – түшүнүктөр менен өлчөөгө болбойт [10]. Тилдик каражаттар аркылуу туюнтулган түшүнүктөрдүн мындай шайкеш келбестиги жөнүндөгү ой ар түрдүү тилдик системалар үчүн бирдей өлчөмдө тиешелүү болот.

Бул жерде дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн маңызы тууралуу көптөгөн чачкын ойлордун ичинен, дүйнө-

нү тилдик жактан бөлүштүрүү ар кандай элдерде бири-биринен айырмаланып турары тууралуу ойду белгилеп көрсөтүүгө туура келет. Адам курчап турган чөйрөнү кандай өздөштүрсө, тилди да ошондой эле өздөштүрөт: мында дүйнөнүн логикалык (түшүнүктүк) сүрөтү менен катар эле, ага окшошпогон, бирок ага карама – каршы да келбеген дүйнөнүн тилдик сүрөтү жаралат.

“Дүйнө сүрөтү” жана “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” деген түшүнүктөрдүн чегин ажыратууга Э. Сепир жана Б. Уорф зор салым кошушкан. Бул тууралуу Э. Сепир мындай дейт: “Азыркы лингвистке өзүнүн салттуу предмети менен чектелүүгө кыйын болуп баратат... ал лингвистиканы антропология жана маданияттын тарыхы менен, социология, психология, философия менен жана келечекте физиология, физика менен байланыштырган өз ара аракеттеги кызыкчылыктарды бөлүшпөй коё албайт” [7, 260-261-б.].

Окумуштуулар тарабынан “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” деп курчап турган чөйрө тууралуу маалыматтарды өзүнө камтыган, ар кандай эле тилдик каражаттардын негизинде туюнтулган, белгилердин ырааттуулукка ээ болгон социалдык маанидеги модели түшүнүлөт. Тилди дүйнө сүрөтүнүн элесин берүүчү катары көрсөтүүдө, анын калыптануусунда экстралингвистикалык факторлор, эң башкы болбосо да, негизги ролду ойнойт [9, 10-б.].

Е.М. Верещагиндин пикири боюнча “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” бул “бизди курчап турган дүйнө жөнүндө кошумча маалыматтарды камтыган реалдуу предметтердин жана мамилелердин тилдик образдары, вербалдык көз караштардын четки бөлүкчөлөрү. Анткени алар маалыматтардын образдуулугунун күчтүүлүгүнө байланыштуу таанып билүүчү субъектинин аң-сезимине терең из калтырат” [1, 168-б.].

Дүйнө сүрөтүнүн ар түрдүүлүгү тууралуу идея салыштырмалуу түрдө жакынкы арадан бери айтыла баштаса, ал эми өзгөчө тилдик дүйнө кабыл алуу тууралуу ой илимий-философиялык проблема катары В. Гумбольдт тарабынан XIX кылымдын башында түптөлгөн. В. Гумбольдт бул тууралуу мындайча жазат: “Тил – ойду түзүүчү орган, ошондуктан тил адамдын инсан катары калыптанышында анын билиминдеги түшүнүктөрдүн пайда болушунда, ага өзүнө чейинки муундардын тажрыйбаларынын мурасталышында чечүүчү роль ойнойт” [2, 78-б.].

В. Гумбольдттун концепциясынын негизги жоболору төмөнкүлөргө шайкеш келет: 1) тилде материалдык жана рухий маданият чагылат; 2) тилде белгилүү бир маданияттын улуттук мүнөзү дүйнөнү көрүүнүн өзгөчө каражаттары аркылуу туюнтулат; 3) тилге ар бир элге таандык өзгөчөлөнгөн ички форма тиешелүү, ал элдин маданиятынын туюнтулушу болуп саналат; 4) тил адам менен аны курчап турган дүйнөнүн ортосундагы байланыштыруучу көпүрө болуп эсептелет [2, 74-84-б.].

В. Гумбольдттун идеяларын улантуучулар болуп неогумбольдтчулар – Л. Вайсгербер, америкалык

этнолингвисттер (Сепир-Уорфтун лингвистикалык салыштырмалуулук гипотезасы) А.А. Потемня ж.б. саналышат.

Ошентип дүйнөнүн тилдик сүрөтү тарыхый жактан түптөлгөн дүйнө жөнүндөгү көз караштардын жыйындысы, чыныгы көрүнүштөрдүн концептуалдашынын айкындыгы. Ал – тилдин жардамы аркылуу чагылдырылган дүйнө сүрөтү. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү табигый тилдин курамындагы өз алдынчалыкка ээ болгон тилдик образды өзүнө камтыйт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү бир жагынан этностун жана тилдин тарыхый өнүгүүсүнүн натыйжасы, ал эми экинчи жагынан, алардын өнүгүүсүнө өбөлгө болгон себеп болуп эсептелет. Ар бир “жандуу организм” сыяктуу дүйнөнүн тилдик сүрөтү да өзгөрүлүп турат. Анын басып өткөн жолунун ар бир этабы бири-бирине төп келбейт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилдик топтордун өзгөчөлөнгөн аң-сезиминде жашайт жана дүйнө тааным, жүрүм-турум эрежелери, жашоо образы чагылдырылган тилдик каражаттар аркылуу кийинки муунга өткөрүлүп берилет.

Ар бир муун улуттук мүнөздүн, дүйнө таанымдын, жүрүм-турумдун өзгөчө белгилерин өзүнө камтыган маданиятты кабыл алат. Тил дүйнөнү жана маданиятты чагылдырат, өзүн алып жүрүүчүнү калыптандырат. Ал бир эле убакта маданияттын күзгүсү да жана куралы да боло алат. Аталган функциялар негизги каражаты тил болуп эсептелген маалымат алмашуу жана коммуникация процесстеринде ишке ашат.

Дүйнө чагылдыруучу жалгыз объект болгондуктан, ар бир улуттук тил ошол тилди алып жүрүүчүлөр үчүн өзгөчөлөнгөн, кайталангыс, объективдүү дүйнөдөн кескин айырмаланган дүйнө сүрөтүн түзбөйт. Болгону ага улуттук менталитет, маданият, каада-салт ж.б. коомдук көрүнүштөр менен шартталган өзгөчө түс берет.

Адабияттар:

1. Верещагин, Е.М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного [Текст] / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. - М.: Русский язык, 1983. - 269 с.
2. Гумбольдт фон, В. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт – М.: Прогресс, 1984. - 397с.
3. Дербишева, З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З.К. Дербишева. – Бишкек: Б.и., 2012. – 404 с.
4. Замалетдинов, Р.Р. Национально-языковая картина татарского мира [Текст]: дисс. ...докт. филол. наук / Р.Р.Замалетдинов. – Казань, 2004. – 499 с.
5. Кубрякова, Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения [Текст] / Е.С.Кубрякова. - М.:РАН Ин-т языкознания, 1997. - 327с.
6. Постовалова, В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека [Текст] / В.И.Постовалова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. - М., 1988. - С. 8-69.
7. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] / Э.Сепир. - М.: Прогресс, 1993. - 656 с.

8. Серебренников, Б.А. Язык отражает действительность или выражает её знаковым способом? [Текст] / Б.А.Серебренников // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. - М., 1988. - С. 6-54.
9. Хайруллина, Р.Х. Картины мира в русской фразеологии (в сопоставлении с башкирскими параллелями) [Текст]: пообие по спецкурсу / Р.Х. Хайруллина. - М.: Прометей, 1996. - 210 с.
10. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии [Текст] / Л.В.Щерба // Языковая система и речевая деятельность. - Л., 1974. - С. 265-304.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жайлообаев Б.А.
